

Leiden is een stad van verf. Wie van ver komt, wordt getroffen door haar schilderachtige silhouet. Maar dat is niet alles. Gedurende de afgelopen eeuwen woonden en werkten enkele van 's werelds beste en beroemdste schilders in de stad en hielden haar een spiegel voor. Ze gaven haar een gezicht. Wekelijks neemt ONNO BLOM een schilderij van een Leidse schilder uit de collectie van De Lakenhal onder de loep.

Deze week: **De astronoom van Gerrit Dou**

Glad als een spiegel

De Duitse schilder Joachim von Sandrart bracht eens een bezoek aan het ruime en hoge atelier van Gerrit Dou aan het Galgewater. Dou ontving zijn gast hartelijk, leidde hem rond en toonde Von Sandrart enkele van zijn schilderijen, waarvan sommige gereed waren en andere half klaar. De bezoeker boog zich voorover bij een betoverend interieur en prees de grote nauwkeurigheid en het geduld waarmee Dou een bezemsteel had geschilderd. Elke nerf in het hout van de steel, alle haren van de bezem leken wel afzonderlijk zichtbaar. 'Daar moet,' bromde Dou, 'nog zeker drie dagen aan worden gewerkt.'

Het geduld dat Gerrit Dou (1613-1675) in zijn schilderijen aan de dag legde, is spreekwoordelijk geworden. De echtgenote van de rijke afgezant van Hare Majesteit van Zweden in Holland, de heer Spiering Silvercroon, die zich door Dou naast zijn vrouw, temidden van zijn kunstverzameling liet vereeuwigen, beklaagde zich dat zij vijf dagen hadden moeten poseren. Dat lijkt nog mee te vallen – maar die vijf dagen gebruikte Dou louter om haar ene hand te schilderen, die op de leuning van een stoel kwam te rusten.

De techniek van Dou was fabuleus. Hij was de absolute meester in het glaceren. Laag over laag over laag bracht hij zijn verf aan, net zolang tot de illusie van werkelijkheid compleet was. De voorstelling op zijn paneel wekte uiteindelijk de suggestie van diepte, maar was zo glad als een spiegel.

De Leidenaars waren zich in 1655 komen vergapen aan de schitterende schilderijtjes van Dou toen de vrome remonstrant Johan de Bye het pand van Johannes Hannot aan de Breestraat, tegenover het stadhuis, voor 40 gulden per jaar had gehuurd om 27 werken van de meester bijeen te brengen. De inwoners van de stad konden tegen betaling naar de panelen kijken, die in kleine kassen hingen, achter glas, om ze te beschermen, maar ook om hun grote waarde te benadrukken. Het was het eerste, tijdelijke stadsmuseum.

Op de schilderijen waren, zo ging de mare, zelfs dingen te zien die niet met het blote oog vielen te onderscheiden. Dou maakte gebruik van het vergrootglas tijdens zijn werk en scheen zelf penselen te maken met twee of drie haren om het fijnste, meest gedetailleerde effect te kunnen bereiken. In het atelier hing boven zijn hoofd een parasol om te zorgen dat geen stofdeeltje uit de lucht in zijn verf kon dwarrelen.

Zijn adembenemende techniek bezorgde Dou de reputatie van een tovenaer. Philip Angel prees zijn 'wacker, soet-vloeyend

Penceel' in *Lof der schilderijkonst*, een tractaat uit 1642 waarin hij Dou aan alle andere schilders van zijn tijd ten voorbeeld stelde. Hij werd vergeleken met Rafaël en Poussin. Uit alle hoeken van Europa kwamen vorsten en hun afgezanten naar Leiden om een kijkje te nemen in het atelier van Dou en een paneeltje van hem te kopen.

Spiering gaf Dou een jaarlijkse toelage van duizend gulden – destijds de prijs van een ruim huis – om zich zo te verzekeren van het eerste recht op de koop van de schilderijtjes die Dou voltooide. 'Daarnaast,' schrijft Houbraken, 'betaalde hij voor ieder werk dat hij van de schilder kocht nog eens zoveel als het in zilver waard was.' Spiering handelde voor zichzelf, maar ook in naam van de onstuimig verzamelende en lezende Christina van Zweden.

Christina was niet de enige kaper op de kust. Uit zijn dagboek blijkt dat Cosimo III de Medici op 23 juni 1669 een bezoek aan het Galgewater bracht en twee paneeltjes kocht. In 1676, het jaar van Dou's dood, bewoog Cosimo hemel en aarde om een zelfportret van de kunstenaar te kopen. Dat lukte. Het hangt nog altijd in de Uffizi in Florence, Cosimo's oude kantoren, samen met zo'n driehonderd zelfportretten van onder anderen Titiaan, Rembrandt en Rubens.

De koning van Engeland, Karel II, heeft, nadat hem door de Staten van Holland en West-Friesland een aantal paneeltjes van Dou cadeau werd gedaan – een geste die bekend staat als 'The Dutch Gift' – de schilder aangeboden om bij hem aan het Hof te komen werken tegen een vorstelijk inkomen. Dou sloeg het aanbod af. Hij was niet bereid om zijn geboortestad te verlaten voor de gunst van vorsten.

Dou is zijn hele leven trouw gebleven aan Leiden. Hij werd geboren aan het Kort Rapenburg op 7 april 1613. Zijn vader, Douwe Jansz, was glazenier. Hij had een vrij groot en succesvol bedrijf in het vervaardigen van kerkransen. Toen bleek dat de kleine Gerrit tekentalent had, werd hij door zijn vader in 1622 in de leer gedaan bij de graveur Bartolomeus Dolendo. Een jaar later werden Gerrit de beginselen van de glasschrijfkunst door Pieter Couwenhoorn bijgebracht, zodat hij, net als zijn broer, bij zijn vader in de zaak zou kunnen komen.

Gerrit, veertien jaar oud nog maar, verdiende meteen veel geld voor zijn vader. Toch was de schrik zijn oude heer om het hart geslagen. Het was hem opgevallen dat de jonge Gerrit onbesuisd en zonder enige behoedzaamheid over ladders naar boven klom om nieuwe ruiten in te zetten of oude te repareren.

De vader was bang dat zijn zoon wel eens het slachtoffer zou kunnen worden van zijn eigen onstuimigheid.

Daarop werd besloten om Gerrit in de schilderkunst te laten onderwijzen. Op zijn vijftiende, om precies te zijn op 14 februari 1628, begon hij als leerling in het atelier van Rembrandt – die zelf overigens toen pas eenentwintig was. Hij bleef daar drie jaar, bleek een snelle leerling met oog voor detail, die Rembrandt al snel voor subtiel en gedetailleerd werk op zijn schilderijen aan het werk kon zetten.

Dou heeft veel geleerd van Rembrandt. Hij leerde zijn eigen verf mengen, glaceren en ontleende composities en 'tronies' aan zijn meester. Bovendien leerde Dou het clair-obscur beheersen. Net als zijn meester schilderde hij veel portretten en zelfportretten, mede om zichzelf als jonge schilder de status te verschaffen die hij verdiende.

Maar waar Rembrandt zich, na zijn vertrek naar Amsterdam in het begin van de jaren dertig, een steeds grover palet aantmat, verfijnde en verfijnde Dou zijn techniek. Na een aantal jaren vooral portretopdrachten te hebben aangenomen, kreeg hij door de duizelingwekkende prijzen voor zijn schilderijen – volgens Von Sandrart rekende Dou een Vlaams pond per uur en dat liep bij zijn tempo dus aardig op – de mogelijkheid zich te wijden aan eigen, verbluffend realistische composities en genrestukken.

Het is opvallend hoe eerzaam, serieus en studieus de meeste van Dou's schilderijen zijn uitgevallen. Zijn werk lijkt nogal eens het Leidse Academische ideaal uit die tijd te weerspiegelen: studie en contemplatie. Hij schilderde veel geleerden, heiligen, heremieten en een hele reeks Hieronymus- en de kluizenars die het rijke geestelijk leven van de stad moesten verbeelden.

De Astronoom, een paneeltje van nog geen dertig bij dertig centimeter, geschilderd circa 1660, past naadloos in die traditie. Hoewel de astronomie in de zeventiende eeuw bepaald geen kreukvrije reputatie had – integendeel, astronomen werden vaak op één hoop geveegd met astrologen, sterrenwischelaars en vertegenwoordigers van popwetenschap – beeldt Dou deze astronoom af als een echte geleerde, die vlijtig en nederig naar het firmament blikt. Alle attributen waarmee de man zich omringt, wijzen daar nog eens op. In Cesare Ripa's *Iconologia* is de zandloper het symbool van 'studio', een aansporing om de tijd die als zand tussen je vingers wegstroomt, te benutten. Ook de passer, het opengeslagen boek, de globe en de kaars wijzen in dezelfde richting.

De theatrale wijze waarop Dou zijn astronoom heeft afgebeeld suggereert dat zijn schilderij ook metaforisch te lezen valt. Er is wel geopperd dat dit zomaar een vlijtig wetenschapper is, maar Democritus, de Griekse geleerde uit de vierde eeuw voor Christus, grondlegger van de astronomie en de eerste wetenschapper die er een atoomtheorie op nahield. Democritus voorspelde ook de ondergang van de wereld – en verleent het paneeltje zo ook de vanitas-symboliek.

Je kunt heel ver gaan in het toekennen van verborgen betekenissen. Neem de brandende kaars op dit schilderij, die het licht verspreidt, de fles doet fonkelen en het tafereel zijn sfeer geeft. De kaars is een bekend vanitas-symbool. In die traditie zou je het hele werk kunnen duiden: zelfs de wetenschap, de kennis van het firmament is vluchtig, behoedt niemand voor de dood. Dou vereeuwigde tweemaal eerder een astronoom, in vergelijkbare voorstellingen met dezelfde attributen. Die astronomen waren beduidend jonger. De kaars op die schilderijen is veel langer. Deze oude astronoom, bij wie de kaars van het leven eerder zal doven, houdt nog maar een stompje vast. Dat verklaart misschien

ook zijn angstige blik naar de Hemel.

In 1660 was Dou zich al zeer bewust van zijn eigen sterfelijkheid. Op 13 augustus 1657 had hij voor het eerst zijn testament laten opmaken. Op 23 november 1669 zou hij dat voor de tweede maal doen. Op 9 februari 1675 werd hij, eenentwintig jaar oud geworden, begraven in de Pieterskerk. Rijk en beroemd stierf de schilder. Getrouwd was hij nooit. Aan zijn nichtjes liet hij huizen na, een kleine collectie schilderijen van eigen hand en obligaties ter waarde van maar liefst 27.955 gulden.

Na zijn dood werd de reputatie van Dou op wonderlijke wijze speelbal van het lot. De meest bewonderde schilder van zijn tijd raakte, nadat vorsten ook in de achttiende eeuw nog kapitalen hadden neergelegd voor zijn paneeltjes, aan het einde van de negentiende eeuw in diskrediet. Dat was het gevolg van de mode van die tijd, waarin de expressionisten en impressionisten in zwang raakte, gelijk werd gesteld met de uiting van het gevoel.

Niet Dou, maar Rembrandt werd in de negentiende eeuw naar voren geschoven als de man die zijn emoties in verf wist uit te drukken. William Bürger, het pseu-

doniem van Théophile Thoré, stelde in zijn *Musées de la Hollande* dat Rembrandt 'mysterieus, diepzinnig en ongrijpbaar' was geweest. Dou daarentegen miste spontaneïteit. Zijn schilderijen waren veredelde trucs van een goochelaar. De kunsthistoricus Just Havelaar maakte het nog bonter, toen hij schreef: 'Dou zag niet méér, niet béter, voelde niet fijner of dieper dan ieder ander. Hij had geduld – en het is gemakkelijk geduldig te zijn, waar het hart zoo flauwtjes klopt en de geest zoo traag verwerkt.'

Godzijdank wordt Dou tegenwoordig weer beter op waarde geschat. De grondlegger van de Leidse fijnschilders, die in zijn atelier Frans van Mieris, Gabriel Metsu en Pieter Slingelandt opleidde, wordt nu opnieuw gezien als een virtuoos schilder, die het oog weet te verleiden en wiens voorstellingen meer bevatten dan op het eerste gezicht lijkt.

Toch blijft de vraag die de negentiende-eeuwers zich stelden, knagen. Weet het werk van Dou je alleen te imponeren, zoals de astronoom met open mond van verbazing naar de sterren staart? Of is hij ook in staat om te ontroeren?

Kijk, en oordeel zelf.

De astronoom.
Gerrit Dou *Leiden 1613 - 1675 †Leiden 1660
Olieverf op paneel
26,5 x 28,6 cm

Cornelis Engebrechtsz.
Kruisiging van Christus
ca. 1510

Lucas van Leyden
Het laatste oordeel
1526 - 1527

Isaac Claesz. van Swanenburg
Zelfportret
1568

David Bailly
Vanitas-stillevan met zelfportret
1651

Jan van Goyen
Gezicht op Leiden
1650

Rembrandt van Rijn
Historiestuk
1626

Jan Lievens
Pilatus wast zijn handen in onschuld
ca. 1626

Gerrit Dou
De Astronoom
ca. 1660

Jan Steen
Stoeiend paar
ca. 1660

Hendrik van der Burgh
De Groenmarkt
1660

Frans van Mieris (de Oude)
Boerenherberg
ca. 1655

Edwaert Collier
Schijnbedrieger
ca. 1750

Paulus Constantijn la Farque
De vergaderzaal van Kunst Wordt Door Arbeid Verkregen
1774

Nicolaus - Joseph Delin
Portretgroep van Théodore Frédérique de Malnoë en haar dochters
1796

Mattheus Ignatius van Bree
Burgemeester Van der Werff biedt zijn degen aan het volk
1816 - 1817

Alexander Hugo Bakker Korff
La fille du héros
1875

Menno Kamerlingh Onnes
Portret van Jenny
1888

Floris Verster
Bloemen en bladeren
1888

Willem Hendrik van der Nat
Gezicht op de Vlietbrug bij sneeuw
Eerste helft 20e eeuw

Theo van Doesburg
Sfeer
ca 1916

Bram van Velde
Zelfportret
1922

Hendrik Jacobus Valk jr.
Het ontbijt
1921